

PIOTR MIROCHA

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

DWA MODELE TITOIZMU. LINGWISTYCZNE BADANIA NAD IDEOLOGIĄ REALNOSOCJALISTYCZNEJ JUGOSŁAWII

Słowa kluczowe: Jugosławia, dyskurs ideologiczny, Josip Broz-Tito, retoryka polityczna.

STRESZCZENIE

Dyskurs polityczny państw zachodnich Bałkanów w latach 1945–1980 można nazwać ideologią titoizmu i przynajmniej po części scharakteryzować dzięki badaniu tekstów przemówień czy artykułów marszałka Josipa Broza-Tity. Uwzględniając kontekst społeczno-polityczny analiza ilościowa występujących w nich słów kluczowych i kolokacji pozwala natomiast na wykrycie dwóch zasadniczych odmian tej ideologii (wcześniejszego, modelu N, odwołującego się do pojęcia „ludu, narodu” i późniejszego modelu Z, korzystającego z koncepcji „państwa” i „kraju”), których transformacja przebiegała w latach 50. i 60. XX w. Niniejszy artykuł stanowi próbę opisu obu modeli, ich metaforyki i głównych tematów przez pryzmat najczęstszych słów kluczowych i kolokacji.

1. WSTĘP

Nie jest tezą trudną do obrony stwierdzenie, że XX-wieczna historia krajów byłej Jugosławii została zdeterminowana przez specyfikę tamtejszego ustroju realnosocjalistycznego. Częścią jego specyfiki jest wykorzystywany dyskurs, który można określić mianem dyskursu titoizmu. Zbadanie tej odmiany mowy może być istotne dla lepszego zrozumienia zarówno wydarzeń historycznych po 1941 r., jak i kontekstu opisu współczesnych dyskursów ideologicznych.

Niniejszy artykuł stanowi próbę odpowiedzi na pytanie, jakie wartości organizowały ideologię titoizmu i wspólnotę opartą na jej postulatach. Próbuje również dociec, jak przebiegała ewolucja ideologii titoizmu.

Badania te prowadzone są przy założeniu, że powyższe zjawiska znajdują swoje odzwierciedlenie w dyskursie. Stąd zastosowaną metodologią jest forma synergii między krytyczną analizą dyskursu (*critical discourse analysis*, CDA) a językoznawstwem korpusowym (*corpus linguistics*, CL) (Baker i in. 2008). Z jednej więc strony istotną rolę odgrywa w niej ilościowa, zautomatyzowana analiza słów kluczowych i kolokacji w celu odkrycia uwzględniających kontekst wzorców dystrybucyjnych widocznych w makroskali korpusu tekstów (Baker i in. 2008: 277–278). Z drugiej strony owa metodologiczna synergia uwzględnia społeczny kontekst powstania tekstu, a więc

odwołuje się również do źródeł pozalingwistycznych przy przedstawianiu wyjaśnień (Baker i in. 2008: 279–280).

Innym ważnym pojęciem, które znajduje zastosowanie w artykule, są słowa kluczowe. Jego definicja w ramach metod korpusowych jest podbudowana teorią kulturowych słów kluczowych Anny Wierzbickiej. Zdaniem językoznawczyń częstotliwość występowania wyrazów może świadczyć o ich istotności dla kultury. Stanowią one wówczas słowa kluczowe danej kultury, będąc nośnikami istotnych wartości kulturowych (Wierzbicka 1997: 11–17). W niniejszym artykule ustalenia te zostały przeniesione z domeny kultury dnia codziennego w dziedzinę ideologii politycznej.

2. AKTORZY POLITYCZNI TITOIZMU

Zasadniczą funkcją ideologii jest utrzymanie i reprodukcja władzy. Instancje, których celem jest zdobycie lub utrzymanie władzy, zazwyczaj nazywane są aktorami politycznymi. Niezależnie od systemu politycznego, ich relacje można rozpatrywać jako taką czy inną formę wzajemnej sprzeczności, jako konflikt polityczny zwany *agonem* (Laclau, Mouffe 2001: 67). Każdy dyskurs ideologiczny obiera stanowiska wobec rozmaitych aktorów politycznych, przyjmuje pewne ich wartościowanie i buduje wokół nich system konotacji. Ponieważ zaś ideologie znajdują wyraz w dyskursie — strukturach językowych włączonych w kontekst pozajęzykowy (van Dijk 2002) — analiza językowego modelowania nazw aktorów politycznych może pozwolić scharakteryzować ważny fragment analizowanej ideologii, titoizmu.

Badania dyskursu titoizmu przeprowadzone zostały na zbiorze tekstów z pięciotomowego wydania przemówień i artykułów jugosłowiańskiego przywódcy Josipa Broza-Tity z 1977 r., przygotowanego przez wydawnictwo Svjetlost z Sarajewa (Broz-Tito 1977a–e)¹. Przyjęta metodologia nie presuponowała istnienia zamkniętego zbioru aktorów politycznych. Zamiast tego użyto roboczej charakterystyki nazwy aktora politycznego jako takiej: jako rzeczownika z domeny semantycznej LUDZI i GRUP LUDZI LUB RZECZY zgodnie z klasyfikacją princetońskiego *wordnetu* (tabela 1) (Fellbaum (red.) 1998).

¹ Publikacja została zeskanowana, tekst zaś rozpoznany z udziałem błędów w wysokości 5,29% przy użyciu programu komputerowego Tesseract i danych dla języka chorwackiego (współczynnik błędów został obliczony na podstawie próbki w postaci jednostronicowego fragmentu przemówienia z 7 maja 1962 r. w Splicie). Następnie treść dzieł została otagowana znacznikami części mowy przy użyciu specjalnego oprogramowania (taggera części mowy HunPos, lematyzera CST-lemmatizer oraz modeli dla języka chorwackiego przygotowanych przez Zespół Programowania Języka Naturalnego przy Instytucie Nauk Informatycznych i Komunikacyjnych na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu w Zagrzebiu; Agić i in. 2013) z udziałem błędów w wysokości 9,09%. Takie dane stanowiły podstawę dalszych badań wspomnianych programem komputerowym AntConc, autorskimi skryptami w języku programowania Python oraz arkuszem kalkulacyjnym.

Lp.	Leksem	Znaczenie	Frekwencja	Lp.	Leksem	Znaczenie	Frekwencja
1	Zemlja	'kraj'	5091	26	Zajednica	'wspólnota'	858
2	Narod	'naród; lud'	3623	27	Konferencija	'konferencja'	854
3	Komunist	'komunista'	2084	28	Mir	'pokój'	853
4	Borba	'walka'	2065	29	Saradnja	'współpraca'	822
5	Odnos	'stosunek'	2036	30	Stvar	'rzecz'	820
6	Čovjek	'człowiek'	1930	31	Drug	'towarzystwo'	773
7	Partija	'partia'	1783	32	Drzava	'państwo'	759
8	Savez	'związek'	1730	33	Socijalizam	'socjalizm'	757
9	Jugoslavija	'Jugosławia'	1719	34	Uloga	'rola'	722
10	Godina	'rok'	1597	35	Društvo	'społeczeństwo'	717
11	Pitanje	'kwestia'	1543	36	Život	'życie'	689
12	Rad	'praca'	1536	37	Dio	'część'	648
13	Svijet	'świat'	1514	38	Pokret	'ruch'	645
14	Razvoj	'rozwój'	1506	39	Strana	'strona'	643
15	Snaga	'siła'	1434	40	Republika	'republika'	619
16	Organizacija	'organizacja'	1360	41	Nezavisnost	'niezależność'	594
17	Rat	'wojna'	1264	42	Član	'członek'	586
18	Politika	'polityka'	1223	43	Nacin	'sposób'	582
19	Razvitak	'rozwój'	1166	44	Rezultat	'skutek'	581
20	Problem	'problem'	1112	45	Samoupravljanje	'samorządność'	580
21	Vrijeme	'czas'	1083	46	Mjera	'środek'	569
22	Radnik	'robotnik'	962	47	Kongres	'kongres'	565
23	Put	'droga; raz'	945	48	Izgradnja	'budowa'	562
24	Interes	'interes'	884	49	Red	'porządek'	560
25	Klasa	'klasa'	879	50	Sredstvo	'środek'	560

Tabela 1. Pięćdziesiąt najczęstszych leksemów rzeczownikowych w korpusie mów i artykułów Josipa Broza-Tity (wytluszczone rzeczowniki z domeny LUDZI i GRUP LUDZI I RZECZY)²

Źródło: opracowanie własne

² Klasyfikacja polisemicznych leksemów, takich jak np. *zemlja*, *Jugoslavija* czy *drzava*, musiała wymagać intuicyjnej decyzji badacza co do wyboru sensu reprezentowanego przez pozycję na liście rankingowej i w konsekwencji przynależności do domeny semantycznej. W wypadku leksemu *drzava* znaczenie spersonifikowane uznano przykładowo za drugorzędne.

Spśród najistotniejszych słów kluczowych analizowanego korpusu warto się zatrzymać nad leksemem *narod*. Jest to wyraz dwuznaczny, jako że może denotować zarówno ‘lud’, jak i ‘naród’, co dobitnie demonstruje analiza atrybutów przymiotnikowych pojawiających się w kolokatach leksemu *narod* (częste są zarówno przymiotnik *radni* ‘roboczy’, jak i epitety etniczne³). Stąd leksem ten należy jednocześnie do dyskursu nacjonalistycznego i marksistowskiego i może jednocześnie ewokować oba dyskursy.

Co wynikało z takiej charakterystyki znaczeniowej? Przede wszystkim mogła ona służyć jugosłowiańskim komunistom do uprawomocnienia swojej polityki nie tylko w kategoriach leninistycznych (tj. odnoszących się do leninizmu, jako specyficznej koncepcji awangardowej partii kadrowej), ale także w odniesieniu do szerszej, populistycznej (tj. ludowej) wspólnoty⁴. Z jednej strony bowiem leksem ten występował w specyficznych dla dyskursu leninistycznego marksizmu kolokacjach takich jak *narodna vlast* ‘władza ludowa’ czy *narodne mase* ‘masy ludowe’ — z drugiej strony, chociaż z odmiennymi konotacjami, stanowił jedno z najistotniejszych słów kluczowych w tak różnych tekstach, jak ideologia serbskiego socjalisty agrarnego Svetozara Markovicia (np. Marković 1996: 33), pisma chorwackiego ruchu ludowego, w tym jego głównych organizatorów, braci Stjepana i Anuna Radiciów (Felczak, Wasilewski 1985: 406)⁵, czy polemiki chorwackich nacjonalistów-demokratów z Partii Prawa, np. Ante Starčevicia (Rapacka 1997: 140).

2.1. Poziom aksjologiczny

W następnej kolejności konieczne było ustalenie wymiaru aksjologicznego nazw aktorów politycznych. Najbardziej podstawowa klasyfikacja opiera się na sprzeczności *my–oni* i stojącym za nią wartościowaniu *pozytywne–negatywne*.

Bardzo niejednorodna grupa słów kluczowych charakteryzowanych pozytywnie przez Titę zawiera, poza wspomnianym już leksemem *narod*, takie wyrazy, jak *komunisti* ‘komuniści’, *partija* ‘partia (tj. partia komunistyczna)’, *savez* ‘związek (tj. Związek Komunistów Jugosławii)’, *rukovodstvo* ‘kierownictwo’, *radnici* ‘robotnicy’, *klasa* ‘klasa’, *mase* ‘masy’.

Pozytywnie nacechowane deskrypcje aktorów politycznych mogą być dalej podzielone na dwie grupy: 1) deskrypcje pochodzące z dyskursu marksistowskiego, 2) deskrypcje

³ Najczęstsze atrybuty leksemu *narod*: *sav* ‘cały’ 118 wystąpień, *radni* ‘roboczy’ 116, *hrvatski* ‘chorwacki’ 112, *drugi* ‘inny’ 78, *makedonski* ‘macedoński’ 56, *srpski* ‘serbski’ 31, *pojedini* ‘poszczególny’ 30, *ravnopravan* ‘równoprawny’ 22, *čitav* ‘cały’ 21, *ugnjeten* ‘uciskany’ 21 i in. rzadsze atrybuty.

⁴ Populizm jest rozumiany w niniejszym artykule jako zabieg ideologiczny opisywany np. przez teoretyczkę polityki Margaret Canovan: „Populism [...] is best seen as an appeal to ‘the people’ against both the established structure of power and the dominant ideas and values of the society” (Canovan 1999: 3). Podobnie dyskursy populistyczne charakteryzuje Ernesto Laclau: „Equivalential popular discourses divide, in this way, the social into two camps: power and the underdog” (Laclau 2005: 38). W kontekście jugosłowiańskiego realnego socjalizmu narracja populistyczna — odwołująca się do idei narodu/ludu jako suwerena — konstruowana była rzecz jasna w opozycji do elit i wartości przedwojennej Jugosławii.

⁵ Na przykład w czasopiśmie *Dom* (1900–1941), stanowiącym organ prasowy chorwackiego ruchu ludowego.

pochodzące z dyskursu nacjonalistycznego. Pierwsza grupa zawiera dwie podgrupy: 1) leninistyczną — opierającą się na zasadzie partii kadrowej (*komunisti* ‘komuniści’, *partija* ‘partia (tj. partia komunistyczna)’, *savez* ‘związek (tj. Związek Komunistów Jugosławii)’, *rukovodstvo* ‘kierownictwo’ itp.), oraz 2) nieleninistyczną — skupioną na kwestii emancypacji klasy robotniczej (*radnici* ‘robotnicy’, *klasa* ‘klasa’, *mase* ‘masy’)⁶. Do dyskursu nacjonalistycznego mogą należeć rzeczowniki *nacija* ‘naród’, *Hrvatska* ‘Chorwacja’ i inne politonimy derywowane od etnonimów. Przynależność pozostałych nazw nie może zostać objaśniona jednoznacznie. Taki dobór aktorów pozytywnych wydaje się nieprzypadkowy — są to próby utrzymywania językowej równowagi między historyczno-społecznymi uwarunkowaniami dyskursu titoistycznego. Z jednej strony obecne są określenia wywodzące się z praktyki radzieckiej i uzasadniające przewodnią rolę partii w państwie. Uwidaczniają się także wyrażenia odwołujące się do masowości, które w kontekście jugosłowiańskim wynikają z konieczności znalezienia nowej legitymizacji władzy po konflikcie ze Związkiem Radzieckim w 1948 r. Trzecim aspektem jest utrzymywanie dyskursywnej równowagi między narodowościami przy odwołaniu do wczesnonowoczesnej koncepcji narodu, a więc niekwestionowaniu wagi istniejących podziałów etnicznych. Wreszcie rzeczownik *narod* może zostać scharakteryzowany jako graniczny przypadek między grupami 1 i 2 — historia ideologii nacjonalistycznej i socjalistycznej/marksistowskiej jest w dużej mierze historią rywalizacji o symboliczną przynależność tego znaku, a jego przynależność nie może zostać ustalona jednoznacznie.

Z drugiej strony figura wroga przywoływana jest raczej rzadko. Spomiędzy stu najczęstszych rzeczowników w analizowanym korpusie można wyłonić tylko jeden negatywnie nacechowany leksem: *neprijatelj* ‘wróg’. Działo się tak dlatego, że o ile pozytywni aktorzy polityczni przedstawiani byli w dyskursie podmiotowo, o tyle instancje negatywne modelowano amorficznie i bezosobowo. Typowa strategia titoizmu polegała na budowaniu obrazu przeciwnika politycznego przy użyciu zaimków nieokreślonych (*niektórzy*, *pewni*, *jacyś*) lub frazy *nikomu nie pozvolimy* (chorw. *nećemo nikome dozvoliti*). Jednym z najbardziej rozpoznawalnych przykładów tej strategii jest fragment mowy Josipa Broza-Tity ze Splitu z 1962 r.: „Mi smo more krvi prolili za bratstvo i jedinstvo naših naroda i **nećemo nikom dozvoliti** da nam dira ili da nam iznutra ruši to bratstvo i jedinstvo” (Broz-Tito 1977c: 248; „Przelaliśmy morze krwi za braterstwo i jedność naszych narodów i nikomu nie pozvolimy, by nam to braterstwo i jedność naruszył albo niszczył od wewnątrz”).

Strategia ta pozwalała na stwarzanie nieokreślonych podziałów wewnętrznych w ramach różnych grup aktorów społecznych i stygmatyzację tylko jednej z podgrup. Nieokreśloność tych podziałów przejawiała się w tym, że nie wskazywano żadnej dystynktywnej cechy praktyki czy teorii politycznej wydzielanej frakcji. Taki typ modelowania dyskursu

⁶ Nie znaczy to, że leksemy te nie występowały w wypowiedziach, które można sklasyfikować jako należące do dyskursu leninistycznego. Podstawą klasyfikacji jest typowość dla wypowiedzi dotyczących specyficznie jugosłowiańskich instytucji socjalistycznych, takich jak np. samorządność pracownicza.

mógł być użyteczny np. w polityce opierającej się głównie na osobistym zaufaniu (wobec lidera i jego środowiska, a w mniejszym stopniu na realnych różnicach programowych).

Inna częsta strategia dyskursywna opierała się na użyciu przydawki *domaći* ‘rodzimy’, często stojącej w kolokacjach z aktorami wartościowanymi negatywnie (odnotowano np. 25 wystąpień frazy *domaći izdajnici* ‘rodzimi zdrajcy’). Celem tej strategii było zarówno uprawomocnienie walki z rywalami politycznymi w kraju, jak i zapobieganie stygmatyzacji któregoś z jugosłowiańskich narodów i narodowości.

Rezygnacja z wykorzystania określeń *faszyci* czy *imperialiści* była skutkiem wspomnianego amorficznego modelowania negatywnie charakteryzowanych aktorów. Zamiast tego stosowano abstrakcyjne nazwy idei: *faszizm*, *imperializm*⁷. Obserwacja ta ma znaczenie, ponieważ stanowi o dywergencji jugosłowiańskiego dyskursu realnosocjalistycznego względem języka Związku Radzieckiego, gdzie *faszysta* był powszechną obelgą⁸.

2.2. Relacje

Zgodnie z ustaleniami gramatyki kognitywnej to czasowniki są nośnikami relacji w języku. Stąd kolejnym krokiem w rekonstrukcji ideologicznego dyskursu titoizmu było zbadanie, jakie czasowniki najczęściej konotują nazwy aktorów politycznych. W analizie uwzględniano kolokacje pięciowyrazowe zawierające nazwy aktorów, a na wynikowych listach czasowników nie brano pod uwagę czasownika *biti* ‘być’ oraz czasowników modalnych (jako niedesygnujących relacji specyficznych dla poszczególnych aktorów). Progiem włączenia na listę były 3 wystąpienia.

Otrzymany zbiór następnie podzielono według dwóch kryteriów: 1) klasyfikacji czasowników zgodnej z pryncetońskim *wordnetem* na 15 podstawowych domen semantycznych, spośród których 8 wystąpiło w analizowanych kolokacjach (percepcja, czasowniki statyczne, czasowniki interakcji społecznej, czasowniki kreacji — np. *stvoriti* ‘stworzyć’, *raditi* ‘pracować’, *graditi* ‘budować’, czasowniki rywalizacji — np. *boriti* ‘walczyć’, *izvajevati* ‘wywalczyć’, czasowniki komunikacji), oraz 2) według kryterium dystrybucji w połączeniu z nazwami aktorów politycznych. Z uwagi na drugie kryterium grupy percepcji i komunikacji połączono w zbiór czasowników intensjonalnych (*vidjeti* ‘widzieć’, *razumijeti* ‘rozumieć’, *misliti* ‘myśleć’, *očekivati* ‘oczekiwać’ itp.), a czasowniki interakcji społecznych podzielono na trzy podgrupy: czasowniki decyzyjności (*riješiti* ‘postanowić, rozwiązać’, *prihvatiti* ‘przyjąć’, *odlučiti* ‘zdecydować’), czasowniki zarządzania (*upravljati* ‘zarządzać’ — szczególnie ze względu na silną konotację ze strony

⁷ Przynajmniej w analizowanym zbiorze tekstów widoczna jest znaczna przewaga przymiotników abstrakcyjnych (*fasisticki* ‘faszystowski’ 162 wystąpień, *imperijalisticki* ‘imperialistyczny’ 124) oraz nazw idei (*fasizam* ‘faszizm’ 115, *imperijalizam* ‘imperializm’ 67) nad nazwami osób (*fasist* ‘faszysta’ 35, *imperialist* ‘imperialista’ 41), co może zdradzać intencje redaktorów co do kształtowania dyskursu titoizmu w momencie wydania zbioru (1977).

⁸ Sytuacja taka występuje w badanym korpusie tekstów.

rzeczownika *radnici* ‘robotnicy’) oraz czasowniki polityczności (*izvršiti* ‘wykonać’, *tražiti* ‘żądać’, *omogućiti* ‘umożliwić’, *usvojiti* ‘uchwalić’).

Analiza relacji między wyżej wymienionymi grupami oraz nazwami aktorów politycznych ujawnia bardzo silną konotację między czasownikami intensjonalnymi, czasownikami decyzyjności, twórczości i rywalizacji oraz leksemem *narod* ‘lud, naród’. Daje się więc zaobserwować silny kontrast z rzeczownikiem *Partija* ‘Partia’, ponieważ leksem ten przeważnie jest konotowany przez czasowniki polityczności. Bardzo swoista okazuje się także konotacja wyrazu *radnik* ‘robotnik’, który — poza czasownikami twórczości — współwystępuje z czasownikiem *upravljati* ‘zarządzać’. Jest to z pewnością konsekwencja jugosłowiańskiej samorządności pracowniczej i jej dyskursu.

3. WSZYSTKO, CO PLYNNE... DYNAMIKA SYSTEMU

Liczne dotychczasowe analizy ideologii titoizmu — bardzo zróżnicowane pod względem metodologii — podkreślały jej pragmatyzm i zdolność adaptacji do zmiennych okoliczności wewnętrznych i zewnętrznych, wynikającą z tak pragmatycznego podejścia. Filologiczny wgląd na podstawie korpusu tekstów z lat 1927–1977 (czy nawet ograniczony wyłącznie do okresu powojennego: 1945–1977) również z trudnością może dać jednorodny, statyczny model ideologii titoizmu.

Ilościowy model dyskursu oparty na tak szerokim korpusie nieuchronnie musi spłaszczać pewne tendencje, różnorodne dryfy struktur dyskursywnych, zanikanie struktur anachronicznych czy nieadekwatnych do okoliczności społeczno-politycznych, tworzenie nowych znaczących struktur lub ich aktualizację w nowych kontekstach. Mimo to model ten może być użyteczny jako wgląd w najbardziej ogólne tendencje aksjologiczne titoizmu i punkt wyjścia do definiowania dynamiki zmian tej ideologii.

Z drugiej strony celem artykułu jest rekonstrukcja ewolucji dyskursu Josipa Broz-Tity, stąd wzięto pod uwagę zmiany w częstości występowania każdej z nazw aktorów politycznych. Analizę przeprowadzono, opierając się na statystykach dla podkorpusów w przedziałach czasowych. Przedziały te jednak nie mogły zostać wyznaczone na podstawie obiektywnych kryteriów odgraniczenia (co dałoby jednostki o równej wielkości), ponieważ mowy i artykuły w korpusie są rozdystrybuowane bardzo nierównomiernie w poszczególnych okresach. Zamiast tego zaproponowano periodyzację opierającą się na wydarzeniach historycznych różnej rangi, dbając jednocześnie o zachowanie względnie niewielkich różnic w wielkości podkorpusów: 1) 1921–1939 — od początku korpusu do stworzenia Banowiny Chorwacji, 2) 1939–1941 — od stworzenia Banowiny Chorwacji do wybuchu II wojny światowej w Jugosławii, 3) 1941–1945 — II wojna światowa, 4) 1945–1948 — stalinizm, 5) 1948–1953 — od destalinizacji do uchwalenia konstytucji 1953 r., 6) 1953–1956 — od uchwalenia konstytucji 1953 r. do normalizacji stosunków jugosłowiańsko-radzieckich, 7) 1956–1961 — od normalizacji stosunków jugosłowiańsko-radzieckich do powstania Ruchu Państw Niezaangażowanych, 8) 1961–1966 — od powstania Ruchu Państw Niezaangażowanych do briońskiego plenum Związku Komunistów Jugosławii, 9) 1966–1971 — od briońskiego plenum ZKJ do tzw. Chorwackiej

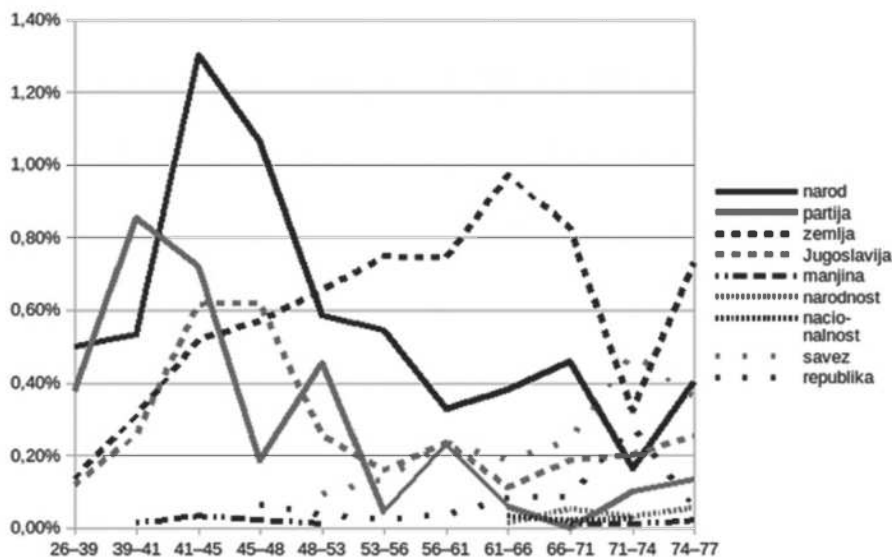
Wiosny, 10) 1971–1974 — od Chorwackiej Wiosny do uchwalenia konstytucji 1974 r., 11) 1974–1977 — od uchwalenia konstytucji 1974 r. do końca korpusu.

Kolejnym zadaniem było zbadanie częstotliwości występowania nazw aktorów politycznych: *narod* ‘lud, naród’, *Partija* ‘partia [komunistyczna — dop. P.M.]’, *zemlja* ‘kraj’, *Jugoslavlja* ‘Jugosławia’, *manjina* ‘mniejszość’, *narodnost* ‘narodowość’, *nacionalnost* ‘ts.’, *Savez* ‘Związek [Komunistów — dop. P.M.]’, *republika* ‘republika’⁹. Ich udział w podkorpusach przedstawiono na wykresie 1. Zauważalna jest negatywa korelacja między wystąpieniami leksemu *narod* ‘lud, naród’ i *zemlja* ‘kraj’ w przebiegu czasowym. Oznacza to, że w podkorpusach, w których leksem A był częstszy, wyraz B występował rzadziej. Co więcej, korelacja między wyrazami *narod* ‘lud, naród’ i *Partija/Savez* (traktowane sumarycznie) ‘partia [komunistyczna — dop. P.M.] / Związek [Komunistów — dop. P.M.]’ jest pozytywna — to wskazuje, że słowa te względnie często współwystępowały w tych samych podkorpusach.

W przebiegu czasowym zbadano również atrybuty leksemu *narod*. Zastosowano periodyzację taką samą jak poprzednio. Analizie poddano najczęstsze atrybuty: *radni* ‘roboczy’, *hrvatski* ‘chorwacki’, *srpski* ‘serbski’. Negatywną korelację wykazano dla dwóch par atrybutów: *hrvatski narod x radni narod* –0,27, *srpski narod x hrvatski narod* –0,31, podczas gdy dla jednej pary, *srpski narod x radni narod*, uzyskano korelację nieznacznie pozytywną. Korelacja negatywna świadczy o komplementarnej dystrybucji analizowanych syntagm. Toteż statystycznie występują one w różnych podkorpusach. W zakresie interpretacji wyników nie można tu mówić o dystrybucji konkurencyjnej — wyniki nie świadczą o zmianach w retoryce ani ideologii, a raczej o przeplataniu się tematów, będących w centrum zainteresowania kierownictwa politycznego i opinii publicznej w określonym czasie.

Więcej ważnych wniosków można wyciągnąć na podstawie danych dotyczących względnej częstotliwości występowania nazw aktorów politycznych w przebiegu czasowym. Spadek częstości występowania leksemu *narod* ‘naród, lud’ i równoległy wzrost dla wyrazu *zemlja* ‘kraj’ mogą być symptomem porzucania ideologii populizmu na rzecz etatyzmu, ludowego uprawomocnienia władzy na rzecz uzasadnienia opartego na obywatelstwie, a wreszcie — etniczności na rzecz terytorialności.

⁹ Leksemy *manjina*, *narodnost*, *nacionalnost* włączono do analizy z uwagi na potencjalną opozycję znaczeniową wobec leksemu *narod*. Leksem *republika* włączono do analizy z powodu potencjalnej opozycji znaczeniowej do leksemu *zemlja*.

Wykres 1. Udział wybranych nazw aktorów politycznych w czasowych podkorpusach
Źródło: opracowanie własne

Jest zadaniem politologii, socjologii i kulturoznawstwa ustalić, w jakim stopniu była to odpowiedź na wyzwania zewnętrzne i zmieniające się międzynarodowe trendy polityczne i intelektualne oraz jak duży wpływ te właśnie zmiany wywierały na okoliczności społeczno-polityczne w Jugosławii. Jednakże można bez wątpliwości stwierdzić, że metamorfoza titoizmu musiała być dwuetapowa: 1) w latach 50. na skutek wypracowywania tzw. jugosłowiańskiej drogi do socjalizmu, gdy kwestia narodowa wydawała się rozwiązana w ramach modelu federalistycznego, 2) w latach 60., gdy wewnętrzne sprzeczności systemu zmusiły do jego stopniowej rekonstrukcji. Dynamika ta może być np. interpretowana jako dowód ewolucji modelu jugosłowiańskiego w stronę bardziej obywatelskiego i federalnego — a w konsekwencji — bardziej liberalnego społeczeństwa.

W niniejszej analizie podjęto się rekonstrukcji dwóch modeli ideologii titoizmu — pierwszego, wcześniejszego, opierającego się na słowie kluczowym *narod*, oraz późniejszego, wynikającego z przeobrażeń lat 50. i 60. i posługującego się przede wszystkim słowem kluczowym *zemlja*. Pierwszy z modeli opatrzony został etykietą N, drugi natomiast nazwano modelem Z.

4. MODEL N

Rola słowa kluczowego *narod* w modelu N wiąże się m.in. z wykorzystaniem historii walki narodowyzwoleńczej (chorw. *narodnooslobodilačka borba*, NOB) zarówno jako czynnika legitymizującego władzę komunistyczną, jak i podstawę wspólnej tożsamości

jugosłowiańskiej oraz wspólnoty między narodami Jugosławii (Koren 2013: 199). Na poziomie instytucjonalnym pewną rolę w reprodukowaniu tego typu dyskursu wykorzystującego słowo kluczowe *narod* odegrały organizacje masowe — skądinąd dystansujące się od retoryki walki klas — (Lilly 2000: 49), a także szkolnictwo i wydawane na jego potrzeby podręczniki (Lilly 2000: 63).

Ludowa i militarystyczna forma uprawomocnienia ustroju politycznego powodowała jednocześnie, że jedną z najczęstszych metafor organizujących dyskurs ideologiczny stała się metafora walki (Koren 2013: 199, 206 i n.). Jednym z przejawów takiej odmiany dyskursu była instytucja i retoryka „partyzanctwa” (*partizanstvo*), stale obecna w powojennej Jugosławii (Lilly 2000: 86 i n.). Stąd też nie dziwi częste występowanie czasownika *boriti se* ‘walczyć’ czy *izvajevati* ‘wywalczyć’ przy licznych nazwach aktorów politycznych, ale zwłaszcza przy rzeczowniku *narod* ‘lud, naród’.

Badanie narodowościowych atrybutów rzeczowników w korpusie udowodniło, że istniała strategia lingwistyczna umożliwiająca utrzymywanie równowagi między Serbami i Chorwatami. Cel ten osiągnęto przez podobnie częste użycie przymiotników *srpski* i *hrvatski*. Wspomnianą dwuznaczność leksemu wykorzystywano do budowy pluricentrycznej wspólnoty państwowej. Podobny balans utrzymywano w stosunku do negatywnych aktorów (np. odnotowano zarówno frazy „srpska burżuazja” ‘serbska burżuazja’, „beogradska gospoda” ‘belgradzcy możnowładcy’, „jugoslovenska burżuazja” ‘jugosłowiańska burżuazja’, jak i „hrvatska burżuazja” ‘chorwacka burżuazja’, „hrvatska gospoda” ‘chorwaccy możnowładcy’). Ogólnie biorąc, titoizm bardzo obficie czerpał z ideologicznego tropu utożsamienia ‘klasy robotniczej’ i ‘ludu’, a więc ‘narodu’.

Ponadto analiza konotacji czasownikowych odkryła charakterystykę relacji *narod* ‘lud, naród’ — *Partija/Savez* ‘KP/ZKJ’, przedstawianej jako nierówna i asymetryczna. Znajduje to zresztą potwierdzenie w jakościowych analizach dokumentów partii — nawet po destalinizacji rola partii była określana jako funkcja *nauczyciela* i *oświeciciela robotników* (Lilly 2000: 210). Zupełnie inny charakter miało modelowanie i ewolucja konotacji semantycznych wyrazu *radnici* ‘robotnicy’. Łączy ono aspekty działalności twórczej oraz zarządzania, co było skutkiem jugosłowiańskiej samorządności pracowniczej i podobnie jak system ten nie został konsekwentnie włączony w system właściwych relacji władzy, tak słowo kluczowe ‘robotnicy’ należało do innego, autonomicznego systemu metafor.

5. MODEL Z. DECENTRALIZACJA POD AUSPICJAMI TOŻSAMOŚCI TERYTORIALNEJ

W wyniku przemian ideologii titoizmu dominującą rolę w imaginariu ideologicznym odegrało słowo kluczowe *zemlja* ‘kraj’. Mowa tu nade wszystko o obrazie *naszego kraju*, co stanowiło narodowościowo neutralny zabieg wspólnototwórczy. W związku z procesami konsolidacji specyficznej pozycji geopolitycznej Jugosławii w ramach Ruchu państw niezaangażowanych powstała również dyskursywna hierarchia państw ze względu na ich swojskość — obcość. Hierarchia wynikała bezpośrednio z częstotliwości występowania nazw i ich ewentualnego opisu w związku wyrazowym: *nasz*

kraj > kraje niezaangażowane > kraje rozwijające się > kraje rozwinięte > kraje demokracji ludowej > kraje kapitalistyczne.

Rzadsze stały się ekskursy o stosunku między partią a narodem czy metaforyka militarna. Do głównych metafor w nowym modelu należy metafora budowy (*budowa socjalizmu, budowa lepszego jutra*). Zbliżonym porównaniem, typowym dla epoki dekolonializacji, jest metafora rozwoju. Wreszcie nie można zapomnieć o metaforze drogi, która stała się znakiem metonimicznym całej ideologii titoizmu: jugosłowiańskiej drogi do socjalizmu.

Metafora drogi należy do podstawowych schematów kognitywnych wyszczególnianych przez George'a Lakoffa: przenosi ustrukturyzowane doświadczenie cielesne na inne domeny doświadczenia językowego i wyraża cele intencjonalne w kategoriach celów przestrzennych (Lakoff 1987: 271–275). Jugosłowiański model socjalizmu był zatem za pomocą tej metafory przedstawiany jako konieczny do osiągnięcia cel przestrzenny.

Rzadsza w modelu Z metaforyka militarna stanowi mocno zakorzeniony element licznych kultur i przenika język codziennej komunikacji. Przykładem podawanym przez Lakoffa i Johnsona jest metafora DYSKUSJA TO WOJNA (Lakoff, Johnson 1980: 4). Trzeba tu zauważyć, że istotnym elementem konceptualizacji wojny mogą być jej cele — w dyskursie titoizmu rzadko kładziono akcent na osobę wroga, a częściej na to, o co toczy się walka, np. wspomniany jest „[...] široki front borbe za dalju izgradnju socijalističkog samoupravnog društva” („[...] szeroki front walki o dalszą budowę socjalistycznego społeczeństwa samorządnego”). W takim ujęciu istotne stają się wysiłki — ofensywy — podejmowane przez walczących. Nieprzypadkowo jest to bliskie jugosłowiańskiemu sposobowi prowadzenia narracji o walce narodowo-wyzwoleńczej.

Metafora rozwoju — od czasu przemówienia prezydenta USA Harry'ego Trumana z 1949 r. o polityce wobec niezindustrializowanych części świata — była w latach powojennych bardzo rozpowszechniona, a następnie poddana krytyce postkolonialnej. O ile dość często analizuje się figury mowy przenoszące rozwój na kategorie innych domen znaczeniowych, o tyle rzadko porusza się na gruncie dociekań kognitywnych tropy modelujące zmianę społeczną przy użyciu pojęcia *rozwoju*. Tymczasem zarówno w językach zachodnich, jak i słowiańskich (ang. *to develop*, niem. *entwickeln*, chorw. *razviti* ‘rozwinąć’) niemetaforyczne znaczenie tego słowa zakłada istnienie gotowego rulonu czy kłębka, który musi tylko zostać rozprostowany w rezultacie pewnego wysiłku.

Z jednej strony w dyskursie titoizmu zdarza się, że treść tej przyszłości zostaje ujawniona i wiąże się z ideologią partii — mowa np. o „[...] pravcu njenog [Jugoslawije — dop. P.M.] daljeg socijalističkog razvitka” „[...] kierunku jej [Jugoslawii — dop. P.M.] dalszego socjalistycznego rozwoju” (Broz-Tito 1977b: 541–542). Z drugiej strony bardzo dużo miejsca poświęca się rozwojowemu zapóźnieniu Jugosławii (słowo kluczowe *zaostalost*), stąd można przyjąć, że model rozwoju titoizmu nie jest jednoznacznie realnosocjalistyczny. Wzorce czerpane mają być również z rozwiniętych państw zachodnich:

Podaci o kretanju drustvenog standarda pokazuju od oslobodenja nadalje uglavnom stalan napredak, mada postignutim rezultatima jos ne mozemo biti zadovoljni, posto oni — narocito s obzirom na drustveni standard razvijenih evropskih zemalja — jos uvijek zaostaju (Broz-Tito 1977a: 204).

Dane o wzroście standardu społecznego od wyzwolenia wciąż zasadniczo wykazują stały postęp, choć osiągnięte rezultaty nie pozwalają nam jeszcze na zadowolenie, ponieważ — zwłaszcza w porównaniu ze standardem społecznym rozwiniętych państw europejskich — wciąż odstają [są zadowolone — dop. P.M.].

Metafora jugosłowiańskiej drogi do socjalizmu przejawia się wreszcie w podkreślaniu funkcjonowania państw jako zamkniętych zbiorów, mających prawo decydowania o wszystkich aspektach ich polityki. Oznaczało to całkowite zarzucenie idei eksportu rewolucji, co świadczyć może o ogromnych ideologicznych zmianach w titoizmie. Należy wszak mieć na uwadze, że przyczyną konfliktu realnosocjalistycznej Jugosławii ze Związkiem Radzieckim było wsparcie tej pierwszej dla komunistycznych partyzantek Albanii i Grecji bez zgody Stalina (Perovic 2007: 42–44). Groźba wojny, kryzys ekonomiczny i będące jego skutkiem uzależnienie od kapitału zagranicznego (Woodward 1995: 99–100) skłoniły jugosłowiańskich komunistów do skupienia się na sprawach wewnętrznych. Same przygotowania do konferencji nowo powstałych państw postkolonialnych w 1954 r. w Bandungu zapoczątkowały okres wzmożonej aktywności zagranicznej Jugosławii. Celem było stworzenie alternatywy dla podziału świata na kapitalistyczny Zachód i realnosocjalistyczny blok wschodni. Jednakże wysiłki te nie przekraczały ram działań dyplomatycznych i wsparcia ekonomicznego.

Dla modelu Z bardzo charakterystyczny jest także dyskurs samorządności pracowniczey (Woodward 1995: 166), w którym szczególnie istotnymi słowami kluczowymi są *decentralizacija* ('decentralizacja') i *samoupravljanje* ('samorządność'). Zresztą charakterystyka leksemu *radnik*, *radnici* ('pracownik, robotnik; pracownicy, robotnicy') okazuje się najbardziej swoista spośród częstych nazw aktorów politycznych — uwidacznia się to w analizie kolokacji: „na upravljanje radnicima” ('pod władzę robotników', 19), „radnici u fabrikama” ('robotnicy w fabrykach', 4), „radnici sami upravljaju” ('robotnicy sami zarządzają', 6), „radnici u udruženom radu” ('robotnicy sektora uspołecznionego', 4), „radnici i seljaci” ('robotnicy i chłopcy', 25), „položaj radnika” ('położenie robotników', 4), „standard radnika” ('standard życia robotników', 4). Dyskurs o klasie robotniczej jest więc w ideologii titoizmu w bardzo niskim stopniu zmetaforyzowany. Główny kontekst, w którym pojawia się ów aktor, stanowi kontrola nad produkcją.

Ogólnie biorąc, druga faza rozwoju ideologii titoizmu charakteryzuje się porzuceniem militarystyki na rzecz pacyfizmu, a także stopniową rezygnacją z populistycznego uzasadnienia władzy na rzecz legitymizacji państwowej (etatyzmu).

6. PODSUMOWANIE

Na podstawie ilościowej analizy słów kluczowych i ich kolokacji można wyróżnić dwa modele titoizmu. Pierwszy model opiera się na wspólnocie ludowej (względnie — narodowej), drugi zaś na wspólnocie państwowo-ustrojowej. Choć transformacja modeli przebiega od lat 50. XX w., nie można tego przeobrażenia sprowadzić do konfliktu między Josipem Brozem-Titą a Józefem W. Stalinem. Jest to raczej wynik oddziaływania złożonej siatki czynników wewnętrznych i zewnętrznych.

Istnienie wspomnianych modeli zostało skądinąd dostrzeżone w myśli historiozoficznej chorwackiego humanisty Mirosława Krleży, który wyróżnił dwie jugosłowiańskie tradycje kulturowe. Pierwszy z modeli (nazwany modelem N) można więc utożsamić z Krležowskim *junackim*, *militarystycznym nurtem* tradycji, drugi natomiast (model Z) z *bogomilstwem* i *pacyfistyczną refleksją* oraz „budowaniem mostów”, konstruktywną, organiczną pracą (Czerwiński 2016: 46).

Można wreszcie postawić hipotezę (którą należałoby osobno zweryfikować), że wyróżnione dwa modele dyskursu o wspólnocie państwowej i narodowej obecne w titoizmie do dziś będą stanowić w państwach postjugosłowiańskich punkt odniesienia w tej części debaty intelektualnej, która w mniejszym lub większym stopniu dystansuje się od tradycji nacjonalistycznej, względnie zinstytucjonalizowanej tradycji narodowej.

BIBLIOGRAFIA

- Agić Ž., Ljubešić N., Merkle D. 2013: Lemmatization and Morphosyntactic Tagging of Croatian and Serbian, [w:] Piskorski J., Pivovarova L., Šnajder J., Tanev H., Yangarber R. (red.), *Proceedings of the 4th Biennial International Workshop on Balto-Slavic Natural Language Processing (BSNLP 2013)*, Sofia: Association for Computational Linguistics, 48–57.
- Baker P., Gabrielatos C., Khosravinik M., Krzyżanowski M., McEnery T., Wodak R. 2008: A useful methodological synergy? Combining critical discourse analysis and corpus linguistics to examine discourses of refugees and asylum seekers in the UK press, *Discourse and Society* 27(3), 273–306.
- Canovan M. 1999: Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy, *Political Studies* 47(1), 2–16.
- Czerwiński M. 2016: Topografija DRUGOG na hrvatskoj imaginarnoj mapi. Između konceptualizacije i demonizacije u prozi s ratnom tematikom, [w:] Pišković T., Vučković T. (red.), *Drugi. Alteritet, identitet, kontakt u hrvatskome jeziku, književnosti i kulturi. Zbornik radova 44. seminara Zagrebacke slavisticke škole*, Zagreb: Zagrebacka slavistička škola. Hrvatski seminar za slaviste.
- Dijk T.A. van 2002: Political discourse and Ideology, [w:] Lorda C.U., Ribas M. (red.), *Analisi del discours politic*, Barcelona: IULA, 15–34.
- Felczak W., Wasilewski T. 1985: *Historia Jugosławii*, Warszawa: Ossolineum.
- Fellbaum Ch. (red.) 1998: *WordNet: An Electronic Lexical Database*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Koren S. 2013: Drugi svjetski rat u govorima i člancima Josipa Broza Tita, [w:] Roksanđić D., Cvijović Javorina I. (red.), *Intelektualci i rat: 1939–1947. Zbornik radova iz Desnicinih susreta 2012. Dio I*, Zagreb: FF-press, 197–228.

- Laclau E. 2005: Populism: What's in a Name?, [w:] Panizza F. (red.), *Populism and the Mirror of Democracy*, London: Verso.
- Laclau E., Mouffe Ch. 2001: *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, London: Verso.
- Lakoff G. 1987: *Women, Fire, and Dangerous Things*, Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff G., Johnson M. 1980: *Metaphors We Live By*, Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff G. 1987: *Women, Fire, and Dangerous Things*, Chicago: University of Chicago Press.
- Lilly C.S. 2000: *Power and Persuasion. Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia 1944–1953*, Boulder: Westview Press.
- Marković S. 1996: *Celokupna dela. Knjiga II*, Beograd.
- Perovic J. 2007: The Tito–Stalin split: a reassessment in light of new evidence, *Journal of Cold War Studies* 9(2), s. 32–63, <http://www.zora.uzh.ch/62735/1/Perovic_Tito.pdf> [15.03.2017].
- Rapacka J. 1997: *Leksykon tradycji chorwackich*, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Wierzbicka A. 1997: *Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*, Oxford: Oxford University Press.
- Woodward S. 1995: *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990*, Princeton: Princeton University Press.

WYKAZ ŹRÓDEŁ

- Broz-Tito J. 1977a: *Referati sa Kongresa KPJ i SKJ*, Sarajevo: Svjetlost.
- Broz-Tito J. 1977b: *Radnicka klasa i Savez komunista Jugoslavije*, Sarajevo: Svjetlost.
- Broz-Tito J. 1977c: *Nacionalno-pitanje i revolucija*, Sarajevo: Svjetlost.
- Broz-Tito J. 1977d: *Samoupravljanje*, Sarajevo: Svjetlost.
- Broz-Tito J. 1977e: *Jugoslavija u borbi za nezavisnost i nesvrstanost*, Sarajevo: Svjetlost.

ABSTRACT

Two models of Titoism. Linguistic study of the real-socialist Yugoslavia's ideology

Keywords: Yugoslavia, ideological discourse, Josip Broz Tito, political rhetoric.

Political discourse of the Western Balkan countries in the 1945–1980 period can be described as an ideology of Titoism and at least partially characterized by articles or speeches of marshal Josip Broz Tito. A quantitative analysis of its keywords and collocations that takes into account social and political context enables discovering two basic varieties of this ideology (an earlier one, N model, legitimized by the notion of 'nation, people,' and a later one, using the concept of 'state' and 'country'), which transformed from one to another in the 1950s and 1960s. This article is an attempt to describe both models, their metaphors and the main topics through the most frequent keywords and collocations.